

О.М. Донік
(м. Київ)

ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ДВОРЯНСТВА В УКРАЇНІ (1861–1900 рр.)

Дворянське промислове підприємництво в Україні в пореформений період, хід і наслідки цього процесу становлять значний науковий інтерес у плані вивчення як еволюції феодального за своєю природою панівного дворянського класу-стану в умовах капіталістичної трансформації суспільства, так і участі його в промисловому розвитку українських земель.

На сьогодні наші знання про характер, масштаби і наслідки промислового підприємництва дворянства в Україні є ще недостатніми. Так, у працях радянських та сучасних істориків, присвячених формуванню буржуазії в XIX ст., розглядався в цілому розвиток традиційно “дворянських” галузей промисловості, насамперед таких як гуральництво і цукроваріння, аналізувалися урядові заходи стосовно їх підтримки¹. Лише побіжно вивчалися окремі аспекти промислової діяльності в основному великих поміщиків України наприкінці XIX – на початку XX ст.²

Тому ми ставимо завдання узагальнити дані про характер і галузеві напрямки промислової діяльності дворянства, як окремого стану зі своїми специфічними правами й соціальними функціями, в останній третині XIX ст., визначити рівень переваг і привілеїв дворян-промисловців у порівнянні з рештою підприємницького загалу, з’ясувати місце і роль дворянського підприємництва у соціально-економічному житті українських земель, ступінь і форми залучення до промислової діяльності різних прошарків і груп дворянства, роль соціально-психологічного фактора в цьому процесі.

Роль дворянства – відносно нечисленної верстви українського суспільства (в 9-ти українських губерніях за переписом 1897 р. налічувалося 214 тис. 287 осіб обох статей, які належали до дворянського стану, тоді як все населення становило 23 млн 430 тис. осіб)³ – в економічній, культурній і, особливо, політичній сферах життя в пореформений час продовжувала залишатися домінуючою. Зі скасуванням кріпацтва, в умовах швидкого розвитку капіталізму, цей привілейований та потенційно матеріально спроможний суспільний стан, використовуючи своє панівне становище, все більше поєднував традиційні заняття – ведення сільського господарства та державну службу, з підприємницькою діяльністю. Сприяла цьому й урядова економічна політика, яка опосередковано захищала інтереси дворянського стану – оплоту самодержавного правління в Росії, в умовах, коли в 60-х рр. XIX ст. в сфері торгово-промислового підприємництва законодавчі заходи уряду формально ліквідували станові обмеження. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. “Про мито за право торгівлі та інших видів промислів” надало представникам усіх станів рівні можливості в зазначеній сфері⁴. Підприємцем відтепер міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Статут про промисловість 1893 р. надавав право засновувати заводи, фабрики і мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям⁵. Положення “Про державний промисловий податок” від 8 червня 1898 р. зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців⁶.

Все ж аналіз напрямків економічної політики царського уряду засвідчить, що сприяючи розвитку промисловості і торгівлі, в першу чергу вона враховувала інтереси дворян-поміщиків. Її стрижнем залишалася тенденція до задоволення матеріальних домагань дворянства уже не стільки як соціальної верстви, а як класу

капіталістичного суспільства, закріплення його привілейованого політичного становища в нових соціально-економічних умовах, до яких дворяни не тільки намагалися пристосуватися самі, а й під їх впливом поступово видозмінювали ті чи інші сторони свого господарства. Царський уряд своєю політикою “насадження” промисловості до певної міри задовольняв запити економічного розвитку країни. Однак виконання такої необхідності набуло певної окраски, що обумовлювалося загальними об’єктивними тенденціями до забезпечення розвитку капіталізму як у сільському господарстві, так і в промисловості, збереження ефективних засобів втручання в економіку в першу чергу в інтересах дворян-поміщиків⁷.

Підтримуючи в цілому розвиток промисловості, самодержавний уряд обмежував підприємницьку ініціативу фабрично-заводським законодавством, особливо це стосувалося акціонерної справи⁸. Станова ознака проглядалася в тих галузях підприємницької діяльності, які були найбільш типові для дворянства і пов’язані із поміщицьким землеволодінням – в гуральництві, цукроварінні, гірничозаводській промисловості. Зокрема, від промислових зборів звільнялися дворянські підприємства в маєтках за місцем прописки власника, якщо в кожному з них працювало не більше 18 робітників. Не оподатковувалися млини, олійниці, цегельні, лісопильні й інші подібні заклади, розташовані за межами міст⁹. Усе це суттєво підтримувало дворянське підприємництво, що вже напередодні скасування кріпацтва почало поступати купецькому.

З іншого боку, внаслідок реформ 60-х рр. XIX ст., дворянство зазнало відчутних матеріальних втрат та позбулося низки важливих привілеїв. Найбільш значним із них була втрата дармової кріпацької праці, на якій у дореформений час трималася переважна більшість дворянських підприємств. Втрата поміщиками гарантованої робочої сили у вигляді кріпаків спонукала їх до організації власних господарств, особливо промислових підприємств, на капіталістичних засадах, змушувала докладати значно більше зусиль і коштів для їх ефективної роботи¹⁰. Після скасування кріпацтва дворяни-поміщики зіткнулися з такими труднощами економічного характеру, як брак обігових коштів, припинення видачі позик із опікунських рад під заставу маєтків, відсутність законів, які б регулювали і забезпечували умови найму робочої сили. Нерідко селяни, позбувшись кріпацької залежності, не бажали працювати за наймом, навіть на прийнятних умовах. До того ж, розгортання залізничного будівництва відтягувало найбільш кваліфікованих робітників від поміщицьких господарств, складовою частиною яких були промислові підприємства¹¹.

Після 1861 р., з ліквідацією обмежень, що існували до цього при купівлі-продажу землі для податних станів, дворяни втратили монополію і на землю. Утім залишилося право власників землі на її надра, що було пережитком феодальної епохи. Маючи все-становий характер, воно захищало в першу чергу інтереси дворян-землевласників, слугуючи додатковим джерелом їх збагачення. Неодноразові спроби уряду переглянути це положення не увінчалися успіхом, яке залишалося чинним аж до 1917 р.¹²

Збереження за дворянством ряд переваг щодо земельної власності і пов’язаного з нею торгово-промислового підприємництва базувалося на специфічних способах набуття ним землі: за службу, як пожалування, купівля за пільговими умовами та інше; її латифундному характері, використанні державою штучних заходів підтримки землеволодіння поміщиків, що ставило їх у більш привілейовані умови господарювання в процесі розвитку ринкових відносин. Таким чином, володіння землею й надалі залишалося головним джерелом розвитку дворянської промисловості.

Навіть на початку XX ст. серед поміщиків, до яких у пореформений час додалися й представники недворянських станів, найвищу питому вагу, як і раніше, становили дворяни. Так, на Правобережжі їхня земельна власність обіймала 90,3% всього поміщицького землеволодіння, на Лівобережжі – 79,4%, на Півдні України –

60,1%¹³. На Правобережжі маєтки польських та спольщених українських магнатів у XIX ст. перетворилися на потужні сільськогосподарські підприємства. Завдяки своєму економічному потенціалу значна їх частина після деякого застою в середині століття розвивалася на капіталістичних засадах, виявивши тим самим життєздатність. На Лівобережжі козацько-старшинське землеволодіння також набувало капіталістичних ознак, хоча саме тут капіталізація сільськогосподарського виробництва відбувалася найнижчими темпами. Найактивніше втрачали землю дворяни Півдня України, що зумовлювалося запізним розвитком тут поміщицького землеволодіння, дефіцитом робочої сили, нестачею вільних капіталів. Так, з 1877 по 1905 рр. земельна власність дворянства Херсонської губернії скоротилася в 2,5 рази, а число маєтків – на 35%; в Катеринославській губернії в цей час дворянське землеволодіння зменшилось у 2,2 рази, а число маєтків – на 16,5%¹⁴.

Слід зазначити, що історія дворянського фабрично-заводського підприємництва наочно ілюструє основні тенденції розвитку капіталізму у вітчизняній промисловості пореформеної доби. Такі підприємства найбільш виразно несли на собі відбиток тривалого панування кріпацтва, в умовах існування якого зароджувалася промисловість. Після реформи 1861 р. було збережене поміщицьке землеволодіння, продовжували існувати феодальні пережитки у виробничих відносинах на селі. Це позначилося як на організації промислового виробництва, так і на соціальному портреті самих господарників, на урядовій фінансовій підтримці власників таких підприємств із метою допомогти їм пристосуватися до нових умов¹⁵. Здебільшого перебування поміщицьких підприємств відбувалося вкрай повільно. Чимало їх власників продовжували розглядати маєтки як форму землеволодіння, а не як певний тип сільськогосподарського підприємництва. З іншого боку, скасування кріпацтва і ліквідація станових обмежень у підприємницькій діяльності, зміни умов збуту продукції і самої галузевої структури промисловості не могли не торкнутися дворянських підприємств. З падінням кріпацтва економічні інтереси багатьох поміщиків, при збереженні зв'язку із сільським господарством, усе більше спрямовувалися в неаграрну сферу. Особливо проглядалася така еволюція у великих латифундистів, які мали статки і зв'язки серед правлячих кіл. Перебудовуючи свої маєтки на капіталістичний лад, вони ставали водночас власниками промислових і торговельних підприємств, членами акціонерних компаній, власниками цінних паперів, прибуткової міської нерухомості та ін.

Ще в дореформену добу чимало з них були не тільки поміщиками, а й промисловцями. Наприкінці ж XIX ст. для дворянської верхівки стала характерною постать землевласника, одночасно пов'язаного з різними галузями промисловості, в тому числі й новими. За чотири пореформених десятиліття з розвитком останніх, більш вільних від впливу пережитків феодальної епохи, з'являються нові прізвища великих підприємців, вихідців із помісного дворянства.

Протягом останньої третини XIX ст. до приватного підприємництва звертається так зване “служиле” дворянство – середнє і вище чиновництво, відставні офіцери, що одержали дворянське звання за службу, безпомісні дворяни, для яких служба була найважливішим засобом існування. Положення 1863 р. надавало “усім без винятку особам, що були на службі державній або по виборах, а також їхнім дружинам і дітям” право безперешкодного одержання купецьких і промислових посвідчень¹⁶. Утім, не володіючи значними капіталами, ця група мала досить обмежені можливості засновувати власні підприємства. Така справа була під силу лише можливим високопосадовцям. Але і серед них частка промисловців була невелика.

Активна участь дворян у підприємстві в пореформений час не могла не відбитися на їхній соціальній психології, їхньому ставленні до феодального кодексу “шляхетності”. Протягом останньої третини XIX ст. все відчутніше атрофується

кодекс дворянської моралі стосовно підприємництва, зменшується відставання дворянства від купецтва у цій справі, що залежало, з одного боку, від рівня навичок, ділових рис, наявності значних капіталів, а, з іншого, від стереотипів дворянської психології й успадкованих від феодальної епохи традицій і пережитків, які уповільнювали злиття дворянства із прошарками і класами вже капіталістичного суспільства, з котрими його зближувало економічне становище.

Ідею дворянської винятковості в становій ієрархії суспільства підтримували корпоративна організація дворянства і станова політика самодержавства¹⁷. Полтавський губернський предводитель дворянства П.Устимович з цього приводу писав: “доки російський дворянин засідає в мундирних зборах свого стану, він вважає себе мало не сучасником Катерини”¹⁸. Однак процес розвитку капіталізму суттєво впливав на ставлення дворянства до підприємництва. Поступова втрата ним панівного економічного, та, деякою мірою, і політичного значення, об’єктивно зближувала цей стан зі все більш економічно зростаючою буржуазією, що не могло не позначитися на зміні поглядів дворянства на підприємництво. Водночас всі поміщики виявляли “опозиційність” щодо урядової політики підтримки промисловості і торгівлі, не задовольняючись тими заходами, які здійснювала влада в їх інтересах. З метою більш ефективної підтримки своїх домагань потік їхніх клопотань особливо зростає в другій половині 90-х рр. XIX ст., коли ще більш виразніше проглядався урядовий курс на сприяння промисловості і торгівлі. Дворянські організації, намагаючись підпорядкувати хід соціально-економічного розвитку своїм вузькокласовим інтересам, вимагали цілої низки нових привілеїв, які явно не відповідали реальним фінансовим і економічним можливостям держави¹⁹.

Дух підприємництва, що запанував у суспільстві в пореформений час, нерідко спонукав “шляхетних” підприємців до нечесних шляхів наживи, а іноді й відвертого шахрайства. Досить точну характеристику цього періоду подав відомий дослідник буржуазії П.Берлін: “На кінець 60-х рр. і на початку 70-х особливо яскраво розгорається промислово-банківська вакханалія. Не тільки купці й промисловці, а й знатні дворяни беруть якнайширшу і жадібну участь у нашвидкуруч організованих справах. Жадоба нажити капітали на промислових затіях, на залізничних концесіях, на підрядах і поставках охоплює добросердних учорашніх поміщиків, які здатні були лише прожити гроші”²⁰. У підсумку чимало високопосадовців, осіб, вхожих до міністерств та інших вищих установ, добре опанувавши ситуацію, ставали ділками, які скуповували акції, не гребуючи навіть послугами підставних осіб.

Потужним джерелом нагромадження дворянами-поміщиками капіталів стала викупна операція. Так, за підрахунками радянського історика М.Н.Лещенка, загальна сума викупної позики по Україні становила понад 490 млн руб. Крім того, поміщики мали отримати від селян ще 13 млн. руб. так званих додаткових платежів²¹. Значна частина цих коштів була використана дворянством для перебудови своїх господарств на капіталістичних засадах, для заснування нових і розширення вже існуючих промислових закладів. При бажанні поміщики могли кредитуватися на пільгових умовах у Державному та Дворянському банках.

Досить широкою була участь дворянства в акціонерно-пайовому підприємстві, що стало проявом загального закономірного процесу концентрації виробництва і капіталів. Пристосовуючись до нових умов, чимало “шляхетних” власників промислових підприємств змушені були перетворювати їх на акціонерно-пайові. Така форма участі в підприємстві дозволяла певним прошаркам дворянства, особливо тим, які отримали значні суми від викупної операції, від застави і продажу землі, укласти капітали в більш прибуткові, ніж землеробство, галузі.

В акціонерно-пайовій справі досить широкою була участь “служилого” дворянства. Основна маса чиновництва обмежувалася, як правило, покупкою незначного числа акцій і грою на біржі. Водночас представники середньої і вищої бюрократії,

дипломовані фахівці (фінансисти, інженери, технологи) уже з 60–70-х рр. активно брали участь у заснуванні акціонерно-пайових компаній, банків, очолювали їх за сумісництвом як директори, члени рад і правлінь, займали впливові і високооплачувані посади радників, консультантів та ін.

Спершу уряд в умовах сприяння розвитку промисловості, гострої нестачі для неї фахівців не перешкоджав такому сумісництву. Коли ж останнє набуло великих масштабів, до того ж ознаменувалося низкою грандіозних афер у діяльності залізничних товариств, уряд указом від 3 грудня 1884 р. заборонив чиновникам вище п'ятого класу "Табеля про ранги" будь-яке сумісництво. Виняток робився лише для власників підприємств, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції власного виробництва²². Всім іншим службовцям сумісництво дозволялося лише з дозволу вищого керівництва. Однак це не могло перешкодити високопосадовцям володіти акціями, грати на біржі або збагачуватися за рахунок хабарництва, одержуючи винагороду за консультації, за сприяння в одержанні замовлень тощо. Заборона сумісництва не могла повністю його ліквідувати, а лише стримувала легальні форми.

Чималу роль щодо участі в акціонерно-пайовій справі відіграла специфіка психології представників дворянського стану, які в масі своїй не схильні були до особистої участі в торгово-промисловій діяльності, що було викликано відсутністю в переважної частини з них відповідного практичного досвіду, навичок, ділових рис. Тому представники цього стану залюбки брали участь у "справі" своїми капіталами, скуповуючи паї, акції й інші цінні папери, що набувало форми рантьєрства. Форми і розміри такої участі були різними. Наприклад, участь у функціонуванні підприємства впливового сановника або особи з придворного оточення у вигляді вкладеного капіталу була, як правило, суто символічною. Але в багатьох випадках їх виникнення, успіх діяльності багато в чому залежав саме від таких осіб, які винагороджувалися значною часткою підприємницького прибутку. Визначити кількість акціонерів і пайовиків промислових підприємств, які належали до дворянського стану, досить складно. Як правило, це можна зробити, посилаючись на дані, отримані з особистих архівних фондів і списків акціонерів окремих компаній, у яких іноді вказуються дані про стану приналежність власників паїв і акцій.

І хоча з кожним пореформеним десятиліттям одноосібний капітал активно поступався акціонерному, утім і на межі XIX–XX ст. він зберігав досить вагоме місце у промисловому виробництві України. Протягом останньої третини XIX ст. все більше підприємців, у тому числі й дворянського походження, одноосібно засновували підприємства. За даними Дворянського банку в Україні наприкінці XIX ст. дворянське промислове підприємництво найбільшого поширення набуло в правобережних губерніях (Київщина – 57,6%, Поділля – 59,9%, Волинь – 67,4% заставлених маєтків мали промислові заклади), найменшого – в лівобережних (від 19,3 до 27,3% маєтків). Напередодні Першої світової війни польським поміщикам належало майже 50% усіх підприємств Правобережжя²³.

Списки фабрик і заводів, що видавалися Міністерством фінансів на основі зведень місцевих статистичних комітетів, фабричних інспекторів і самих підприємців дають змогу розглянути промислову діяльність дворянського стану в статистичному плані протягом усього XIX ст., визначити стану належність переважної частини одноосібних власників закладів, час виникнення підприємств, розміри їхнього виробництва та характер продукції, що вироблялася. Серед таких джерел в першу чергу слід назвати "Список фабрик и заводов Европейской России" (під ред. В.Е.Варзара)²⁴, що охоплює найбільш широкі хронологічні межі – до 1902 р. включно (у довіднику відсутні підприємства гірничозаводської промисловості, які підпорядковувалися гірничому наглядові). Укладачі списку, наводячи дані про власників підприємств, у першу чергу враховували їхні титули, чини, звання, і лише за їх відсутності

вказували станову належність. У зв'язку з цим при підрахунках враховувалися всі "чиновні" підприємці, адже такими як правило були представники дворянського стану.

Відповідно до списку, на 1902 р. одноосібним промисловим підприємством в Україні займався 593 спадкових і особистих дворян, чиновників різних рангів, офіцерів, землевласників (становили 24,4% від загальної кількості промисловців дворянського походження в межах країни), які володіли в 9-ти українських губерніях 698 підприємствами, віднесеними укладачами до фабрично-заводського типу, тобто з числом робітників не менше 15, або які були оснащені механічним двигуном, чи мали річне виробництво не менше 2 тис. руб. За соціальним походженням ця кількість власників виявилася на другому місці після більш енергійних і підприємливих купців – 857 (35,4%), які з середини XIX ст., попри пріоритети і можливості дворянства, вийшли на лідируючі позиції в промисловому підприємстві і продовжували утримували їх на початку XX ст.

Найбільша активність дворян-промисловців, як і в цілому усіх підприємців, згідно зі "Списком...", припала на 80–90-ті рр., коли в країні існувала аграрна криза, завершувався промисловий переворот, розвивалися нові галузі промисловості. Саме у цей період, за нашими підрахунками, представники дворянського стану заснували найбільшу кількість промислових закладів – 357 (51,1% від загальної кількості, що належала дворянам), в 60–70-х рр. – 140 підприємств (20,1%), решта – 201 промисловий заклад (28,8%) – розпочали свою роботу в дореформений час.

Згідно з зазначеними даними, на першому місці за чисельністю були дворянські підприємства, які переробляли сільськогосподарську продукцію. Так, із 593 поміщиків-промисловців у переробній галузі було зайнято 477 (80,4%), які володіли 563 промисловими закладами. З них на акцизні виробництва, в основному гуральництво і цукроваріння (сюди також відносилися пивоваріння, медоваріння, переробка тютюну та ін.), припадало 425 (60,9% від загальної кількості зафіксованих дворянських підприємств); на безакцизні – млини, крупорушки, маслوبيйні, хлібопекарні, кондитерські фабрики та інші – 137 (відповідно 19,6%). Хоча насправді кількість таких підприємств була набагато більшою, адже практично в кожному поміщицькому маєтку працювали невеликі млини, гуральні, крупорушки, розраховані лише на задоволення власних потреб поміщицького господарства. Наприклад, на Полтавщині в Карловському маєтку герцога Мекленбург-Стрелицьких (на початку XX ст. в ньому налічувалося близько 57 тис. десятин землі), містилися два цукрозаводи, гуральня, два крохмальні заводи, паровий млин, млин для житнього помелу, олійниця, тут виготовлялася цегла, черепиця, свічки, які разом давали прибутку для їхніх власників в середньому щорічно понад 410 тис. руб. (землеробство – близько 700 тис. руб.)²⁵. Така ж картина спостерігалася і в Гутянському маєтку нащадків Л.Є.Кеніга (Харківська губернія)²⁶.

В інших галузях, згідно із зазначеним "Списком...", за нашими підрахунками кількість промислових закладів, якими володіли дворяни, була такою: з обробки мінеральних речовин – 55 (цегельні, цементні, скляні, порцелянові, гончарні та ін.), з механічної обробки дерева (лісопилні заводи, столярні, паркетні, меблеві заклади) – 21, паперове і поліграфічне виробництво – 22, виробництво машин та обробка металів (в основному ремонтні майстерні і заводи з виробництва сільськогосподарських знарядь) – 25, обробка шерсті, шовку та інших матеріалів – 7, хімічне виробництво – 5.

Таким чином, наведені дані вказують на тісний зв'язок основної маси "шляхетних" промисловців із сільським господарством, із володінням землею. Майже 90% усіх врахованих промислових закладів були розташовані в сільській місцевості й переробляли відповідну продукції. Особливо це стосувалося губерній Правобережної і Лівобережної України, де капіталістична система землеробства в поміщицьких

господарствах із кожним десятиліттям розширювалася. Більше 3/4 дворянських підприємств були дрібними і середніми за кількістю робітників (менше 100) та річним виробництвом (до 15–20 тис. руб.). Деяка частина їх фактично не відповідала найважливішим ознакам фабрично-заводського підприємства і була внесена укладачами лише за тієї умови, що їхнє річне виробництво складало близько 2 тис. руб.

Як ми з'ясували, найбільша кількість підприємств була зафіксована в таких традиційних “дворянських” галузях, як гуральництво і цукроваріння. В пореформений час, щоб утримати тут свої позиції, дворяни-підприємці змушені були більш активніво пристосовуватися до нових умов господарювання і ринкової кон'юнктури. Зокрема згідно із положенням “Про питний збір” від 4 липня 1861 р. на території Російської імперії з 1 січня 1863 р. скасовувалися горілчані відкупи і запроваджувалася акцизна система. Тобто монополія дворянства на гуральництво ліквідовувалася, і з того часу кожна особа, придбавши відповідне свідоцтво, могла заснувати таке підприємство²⁷. Негативний вплив на поміщицьке гуральництво мало надання пільг великим гуральням з метою виведення цієї галузі на промислову основу. Зі скасуванням відкупів і запровадженням акцизу обкладення заводів було засновано на “нормальному” виході спирту. Перекур проти норми становив так звані безакцизні відрахування на користь заводчика, які були, як правило, вище на заводах, розташованих у містах. Їх власники – переважно купці – одержували право на безакцизний збут усього надлишку спирту понад визначену законом норми перекуру.

Проникнення в цю, фактично, суто дворянську галузь промисловості капіталів інших суспільних верств, особливо купецтва, створювало велику конкуренцію, яка була не на користь представників дворянського стану. За словами С.Ю.Вітте, уряд розраховував, що дворянство, маючи досвід і матеріальні цінності, найкраще скористається можливістю реорганізувати і модернізувати виробництво спирту²⁸. Втім значна кількість невеликих гуралень у поміщицьких маєтках із примітивним технічним обладнанням і технологією виробництва, що були відчутним джерелом прибутку для їхніх господарів до скасування кріпацтва, не витримуючи конкуренції великих заводів, стрімко скорочувалася. Тільки на Київщині з 350 винокурень, зафіксованих на 1861 р., в 1870 р. залишилось 239, у 1883 р. – 108²⁹. Така ж тенденція спостерігалася і в наступні роки. Якщо 1887 р. в українських губерніях гуралень налічувалося близько 8 тис., то через два десятиріччя, в ході концентрації виробництва, їх кількість скоротилася до 56³⁰. Однак показово, що завдяки інтенсивній концентрації виробництва, обсяги виробництва спирту при цьому зросли.

Враховуючи скарги поміщиків, уряд в їхніх інтересах 4 червня 1890 р. ухвалив новий закон, який заохочував сільськогосподарське гуральництво. Зокрема, з 1 липня 1891 р. скасовувалися безакцизні відрахування для великих заводів, водночас зберігався такий привілей для дрібних підприємств, розташованих у сільській місцевості, тобто поміщицьких (безакцизне відрахування на користь власників “сільськогосподарських” заводів встановлювалося в розмірі, обернено пропорційному обсягові виробництва), заборонялося відкривати гуральні в містах, а також створювати в цій галузі акціонерні товариства³¹. Перетворення забезпечили поміщицькому гуральництву збереження його провідного становища стосовно промислового. Так, із прийняттям цього закону протягом наступного десятиліття кількість дрібних гуралень, власниками яких були саме представники дворянського стану, відчутно зросла. Зокрема, з 1897 по 1914 рр. в межах імперії кількість „сільськогосподарських” заводів зросла з 1474 до 2477, а промислових залишилася попередньою, без змін – 159 підприємств. Виробництво спирту за цей час зросло з 30 млн до 140 млн відер³².

Запровадження наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр. державної горілчаної монополії призвело до посилення регулюючої ролі держави в галузі гуральництва,

сприяло підтримці поміщицького гуральництва. Зокрема, коли в 1894 р. виникла криза перевиробництва спирту, з метою недопущення її поглиблення в Москві було скликано Всеросійський з'їзд гуральників, в якому взяли участь близько 500 власників таких підприємств. За наслідком його роботи наступного року держава взяла на себе право монополії на закупівлю й збут горілчаних напоїв³³.

Розповсюджуючись поступово, вона до 1904 р. охопила майже всю країну. В українських губерніях, де не було відкупів (крім міст), поміщики користувалися "правом пропінатії", тобто правом на монопольне виробництво і продаж горілки через свої або здані в оренду, насамперед євреям, шинки. Запровадження монополії було надзвичайно вигідним для поміщиків цих губерній, оскільки держава щедро відшкодовувала їм втрату "права пропінатії". Отримання від казни великої винагороди за втрату такого права по суті було різновидом викупу, який здійснювала держава перш за все за рахунок головного платника податків – селян. У результаті таких заходів протягом 1897–1911 рр. власники гуралень Правобережжя отримали 41,5 млн руб. Так, графиня Тишкевич, власниця м. Бердичева, отримали разом з компаньйонами у зв'язку з цим 330 тис. руб., князь Любомирський, власник м. Рівне, – 249 тис. руб., графи Бобринські по м. Сміла – 146 тис. руб.³⁴

Головним джерелом забезпечення прибутків гуралень були відверто пільгові ціни на спирт, які встановлювалися без урахування собівартості, відповідно до запитів поміщиків, які на початку XX ст. домоглися подальшого збереження і збільшенні відповідних привілеїв. Так, з 1904 р. скасовувалися торги на нерозверсточний спирт, у підсумку вся продукція дрібних і середніх заводів здавалася в казну, ціни на яку постійно підвищувалися. У разі невиконання заводчиками договорів із казною на ректифікацію спирту, штрафи й неустойки як правило не стягувалися. За здійснювану заводчиками ректифікацію спирту казна платила їм майже вдвічі більше, ніж коштувала ця операція на казенних заводах. У зв'язку з тим, що розміщення виробництва спирту визначалося не попитом на нього, а розташуванням поміщицьких маєтків, казна брала на себе витрати з перевезення цього продукту. Було встановлено цілий ряд безакцизних відррахувань: загальні і "сільськогосподарські" (спеціально для поміщиків); при ректифікації; по фруктовому-виноградному виробництву; по спирту, який вивозився за кордон. Дії уряду сприяли зростанню виробництва і постійних прибутків виробників алкогольної продукції. Лише за один 1913 р. безакцизні відррахування по країні принесли заводчикам 17,4 млн руб. Як свідчив дослідник винної монополії М.І.Фрідман, всі ці пільги "були наслідком тиску окремих впливових осіб", тобто великих поміщиків³⁵. Водночас привілеї були головним стимулом до відкриття нових заводів, які слугували не тільки зміцненню економіки поміщицьких латифундій та посиленню напівкріпосницької експлуатації населення через оренду землі, а й впливали на господарство навколишнього селянства через збільшення посіву картоплі, буряку, продажу барди, найом робітників на поміщицькі поля й заводи та ін.

Таким чином, надходження від реалізації алкогольних виробів стали одним із найважливіших джерел прибутків не тільки держави, а й багатьох представників дворянського стану, які володіли гуральнями. Це відкривало широкі перспективи для розвитку цієї галузі в поміщицьких господарствах.

На відміну від дворянського гуральництва, яке було представлено невеликими підприємствами, цукрова промисловість на українських землях (Правобережна Україна стала головним районом з виробництва такого продукту в усій Російській імперії) концентрувалася у невеликій групі цукрових магнатів, які відігравали чималу роль в промислово-фінансових колах і мали значний вплив на урядові органи, що всіляко опікувалися цією галуззю, сприяли монополізації цукрової промисловості³⁶. Зокрема, граф А.О.Бобринський, з кінця XIX ст. беззмінний голова Всеросійського

товариства цукро заводчиків, член комітету рафінерів, керівник “Ради об’єднаного дворянства”, своєю активною діяльністю змушував уряд рахуватися з його голосом, допомагав заводчикам добиватися найвигідніших умов нормування виробництва і збуту цукру³⁷.

Зі скасуванням кріпацтва, попри різке скорочення виробництва цукру на поміщицьких підприємствах України та перехід багатьох цукроварень до рук купців, представникам дворянського стану все ж удалося утримати лідерство в зазначеній галузі. Цьому сприяли насамперед їхні статки (всі вони були великими землевласниками) та підтримка уряду, що був посередником у регулюванні виробництва і збуту цукру та цін на нього. Формально ж ніяких станових переваг або обмежень у цукровій галузі з того часу не існувало. У пореформені роки в основному продовжували діяти цукро заводи, засновані на базі латифундій. Капітали для перебудови своїх підприємств магнати одержували найчастіше у вигляді кредиту, нерідко під заставу маєтку. Так, Товариство взаємного поземельного кредиту, надавши кошти графу Й.Потоцькому, взяло під заставу 24 526 дес. його землі³⁸.

Підприємці-поміщики слідом за купцями-цукро заводчиками змушені були змінювати систему господарювання, шукати шляхи раціонального розподілу робіт, впроваджувати різні машини і знаряддя. Наприклад, на Правобережжі завдяки таким заходам лише протягом 1873–1879 рр. загальний обсяг цукрового виробництва зріс на 44,5% (з 5,6 до 8,06 млн пудів)³⁹. Справжнє піднесення почалося на початку 1880-х рр., коли швидкими темпами відбувалася концентрація виробництва цукру, множилися підприємства у формі акціонерних підприємств з великими інвестиціями капіталів, впроваджувалися нові технології. Високий рівень прибутковості цукрових заводів та приплив капіталів у цю галузь зумовлювалися дешевизною робочої сили, близькістю сировинної бази, монопольним пануванням магнатів-цукро заводчиків на внутрішньому ринку завдяки запровадженню заборонних тарифів, різних форм кредитування через Державний банк, наданню розстрочки при сплаті акцизу, побудові залізниць (що здешевлювало доставку цукру). З кінця 70-х рр. і до 1882 р. Західна Європа була вигідним ринком збуту продукції цукро заводчиків⁴⁰. У підсумку, більша частина цукро заводів, перетворених на капіталістичні підприємства, де зростання продуктивності праці досягалося за рахунок удосконалення техніки і технології виробництва, широкого використання найманої робочої сили, зосереджувалася в руках дворян-латифундистів переважно російського і польського походження та купців-евреїв. Так, у середині 80-х рр. графам Браницьким і Потоцьким належало по 7 заводів, графам Бобринським – 6, новим дворянам-українцям Терещенкам – 9, які перетворилися на підприємців капіталістичного типу⁴¹.

Коли ж у 1884 р. цукрову галузь охопила криза, викликана перевиробництвом, провідні цукро заводчики, аби не втратити своїх прибутків, об’єдналися в квітні 1887 р. в цукровий синдикат, правління якого розташовувалося в Києві. Майже 70% заводів одразу було монополізовано, що дало можливість підприємцям встановити норми випуску цукру, утримувати високі ціни на нього, контролювати ринки збуту цього продукту, ліквідувати дрібні цукроварні. Зокрема, в 1892–1893 рр. синдикат охоплював 92% всіх цукро заводів у країні (201 підприємство), які разом виробляли 90% цукру⁴². Після його розпаду до нормування цукру на внутрішньому ринку з листопада 1895 р. взявся уряд. В травні 1897 р. було засновано Всеросійське товариство цукро заводчиків, яке не тільки впливало на ціноутворення в середині країни, дбало про розширення зовнішніх ринків збуту, а й всебічно вивчало цукрове виробництво. Вже протягом першого року діяльності його членами стали власники 185 з 218 заводів⁴³. Встановлення загальної кількості виробництва цукру, норми його випуску на внутрішній ринок, а також ціни, обсягу обов’язкового недоторканого запасу та іншого сприяли збільшенню потужності підприємств, заводських плантацій, зростанню

прибутків казни і заводчиків від продажу цукру населенню.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. цукрова галузь знову була на піднесенні, від якого найбільші прибутки отримали великі цукропромисловці. Зокрема, в 1899/1900 рр. тільки на підприємствах Терещенків було вироблено близько 4,5 млн пудів цукру (на всіх заводах країни його виробництво становило 45,5 млн пудів)⁴⁴. Поміщики-цукрозаводчики схвально сприйняли урядову політику стимулювання експорту цукру за кордон. Наприклад, польські магнати Браницькі, Потоцькі, Собанські, Манковські, Ярошинські та інші реалізовували свою продукцію на англійських, італійських, турецьких ринках, а також у Хіві, Бухарі, Персії, Афганістані, Китаї⁴⁵.

Поряд із державною існувала приватна монополія, напівлегальний синдикат рафінерів, який утворився в 1902 р. Він установлював норми виробництва і ціну цукру на ринку⁴⁶. Наприкінці XIX ст. розпочався процес активного зрощування великих землевласників-цукрозаводчиків з фінансовою буржуазією. Спершу зв'язок цукрозаводів з приватними комерційними банками обмежувався сферою кредиту, якого у все більшій кількості потребували цукрозаводчики для поповнення обігових коштів. Наступною стадією проникнення банківського капіталу в цукрову галузь стала безпосередня участь банків в діяльності таких підприємств або їх купівля⁴⁷.

Цукор був своєрідним символом економічної потужності великих землевласників Правобережної України. Сучасний французький дослідник Д.Бовуа з розпачем констатує: "Хто б міг уявити в 1914 р., що гігантський промисловий потенціал Браницьких у Кожанці, Вільшаній, Саливонках, Шамраївці, Озерній, Синяві (Київщина), Соснівці (Поділля), Міхала Собанського в Кирнасівці, Ободівці (Поділля), Япорівцях (Київщина), Потоцьких у Клембівці, Корці, Кременчуках, Шепетівці (Волинь), Сатанові, Сутківцях (Поділля), Бужанці, Вільховці (Київщина) і т.д., і т.п. – все це буде покинуте й невдовзі перетвориться на радянські цукрові заводи"⁴⁸.

Починаючи з середини XIX ст. важливою була роль представників дворянського стану в процесі формування гірничопромислової буржуазії на Півдні України. Зокрема, переважаюча більшість поміщиків провадила розробку вугілля на власних землях, що спочатку велася руками кріпаків, а потім тимчасово зобов'язаних селян. Все це ставило дворян-підприємців у більш вигідне становище порівняно з іншими групами вуглепромисловців, які змушені були орендувати чи купувати землі. Тому питома вага місцевих поміщиків у вугільній промисловості Півдня України на момент скасування кріпацтва була досить значною. Так, у 1863 р. на Донбасі нараховувалося 25 поміщицьких розробок із 30 діючих, на долю яких припадало близько 75% видобутого вугілля⁴⁹.

Різке збільшення попиту на мінеральне паливо в роки інтенсивного залізничного будівництва кінця 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. стимулювало приплив у вугільну промисловість нових капіталів і викликало розширення кола підприємців, що здійснювали вугледобування. Це відбилося як у збільшенні кількості місцевих поміщиків, купців і дрібних землевласників, так і в появі заможних прийдешніх підприємців. Саме в цей час поміщики переходять від заняття гірничою справою як підсобним промислом до промислової експлуатації на капіталістичних засадах власних, а подекуди й орендованих вугільних родовищ, насамперед у Бахмутському і Слово-сербському повітах Катеринославської губернії, які територіально прилягали до перших залізниць на території кряжа. Намагаючись використати сприятливу ситуацію, все більше дворян-землевласників приступали до розробки вугільних родовищ, тим самим продовжуючи утримувати першість у цій справі серед підприємців інших станів. Наприклад, у 1872 р. на дворянські підприємства припадало до 60% вугілля, що видобувалося в Катеринославській губернії⁵⁰.

Після вугільної гарячки 70-х рр. становище суттєво змінюється, коли відбувся

процес витіснення дворянства представниками капіталу, заснованого на акціонерних основах. Чимало поміщицьких шахт стають неконкурентоздатними, які продавалися або віддавалися в оренду більш заповзятливим підприємцям і акціонерним товариствам, або значно скорочували виробництво. Чимало рудників, що належали поміщикам, взагалі припинили своє існування. Подібне трапилося, зокрема, з рядом титулованих представників дворянства Катеринославської губернії – княгинями М.А. та С.А.Долгоруковими, князем Ширинським-Шихматовим, графом Доррером та ін.⁵¹ Лише небагатьом із місцевих поміщиків, які приступили на межі 60–70-х рр. до промислової розробки вугільних копалень на власних землях і виявили талант до підприємницької діяльності, вдалося стати великими підприємцями і перетворити свої розробки на значні капіталістичні підприємства, такі як Рутченківське гірничопромислове товариство, фірми П.О.Карпова, І.Г.Іловайського, Г.В.Депрерадовича та ін. Так, вже на VII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії, що відбувся в 1882 р., з 41 учасника лише 17 були землевласниками⁵².

У цілому, за даними В.В.Крутікова, протягом останніх трьох десятиріч XIX ст. кількість вуглепромисловців в Україні зросла в 4 рази. Гостра конкурентна боротьба у цій галузі відчутно зменшила у відсотковому значенні кількість представників дворянського походження щодо загального числа вуглепромисловців Донбасу. Проте їх питома вага навіть на 1900 р. не поступалася представникам купецького стану та великим капіталістичним об'єднанням. Так, якщо в 1872 р. поміщиків разом із чиновниками й офіцерами, які займалися вугледобуванням, налічувалося 44 особи або 55,7%, то в 1900 р. їх абсолютна кількість збільшилася до 92, а відсоток серед підприємницького загалу зменшився до 29%. Відповідно купці, почесні громадяни і торгові козаки становили 63 особи (20%), а акціонерних компаній налічувалося 81 (26,6%)⁵³.

Таким чином, у перші два пореформені десятиліття поміщики Півдня України відігравали провідну роль в процесі формування гірничопромислової буржуазії краю. Лише з кінця 70-х рр. починається падіння їх питомої ваги у видобутку вугілля, хоча чисельність дворян-гірничопромисловців і надалі була значною у порівнянні з представниками інших станів.

Не витримуючи конкуренції з боку технічно більш прогресивних купецьких підприємств, поміщики-дворяни України в перші пореформені десятиріччя стрімко втрачали позиції в такій провідній для них галузі в першій половині XIX ст., як сукняна. Підприємства з обробки шерсті, що функціонували в поміщицьких маєтках, у дореформений період трималися у більшості випадків виключно на підневільній праці селян. До того ж, з початком 60-х рр. в Україні проглядалася тенденція до занепаду і перетворення всієї суконної галузі на другорядну, до ліквідації навіть тих суконних мануфактур, які були механізовані. У підсумку місцеве суконне виробництво не витримувало конкуренції з відповідним товаром іноземного походження. Так, якщо на Волині в 1879 р. річний обсяг продукції 42 суконних фабрик становив 382 315 руб., то в 1889 р. продукція її суконної промисловості оцінювалася вже в 177 198 руб.⁵⁴

Причиною занепаду і ліквідації багатьох поміщицьких суконних фабрик в середині XIX ст., і особливо в перші пореформені роки, стали їхня технічна відсталість, втрата дармової праці кріпаків, відсутність вільних коштів, скасування пільг та гарантованих поставок сукна до казни, конкуренція з боку набагато дешевшого і вищої якості іноземного сукна. В нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів виявилася цілковита безперспективність дворянського суконного виробництва. Тому наприкінці XIX ст. у списку суконних фабрикантів зустрічаються поодинокі відомі дворянські прізвища, підприємства яких змогли пристосуватися до жорстких умов ринкової економіки і були конкурентоздатними. Зокрема, з

поміщицьких суконних фабрик у пореформений час слід виділити лише фабрику князя Р.В.Сангушка у м. Славута Волинської губернії. Проте й це відоме підприємство, засноване ще в 1795 р., змушене було постійно обмежувати випуск продукції. 1887 р., внаслідок тривалого простою, навіть виникла загроза його закриття⁵⁵. На межі XIX–XX ст. на Славутській суконній фабриці працювало близько 190 робітників, які щорічно виробляли продукції на суму 136 000 руб.⁵⁶

Активну участь представники дворянського стану брали в залізничному будівництві, яке протягом останньої третини XIX ст. стало однією із найважливіших галузей економіки на українських землях. Зокрема, з 1865 р. по 1897 р. в Україні протяжність залізниць, відкритих для руху, зростає з 219 до 7842 верст, або більше ніж у 35 разів⁵⁷. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. уряд фактично припиняє казенне будівництво залізниць і з метою прискорення розвитку залізничної мережі переходить до необмеженої підтримки акціонерних капіталістичних товариств, застосовуючи концесійну систему її спорудження. Залучення приватних капіталів в будівництво залізниць було неминуче пов'язане з великою фінансовою підтримкою з боку казни. Царський уряд, надаючи акціонерним товариствам концесії на ту чи іншу залізницю, гарантував їм прибутки на акції і облигації залізничних позик, а також брав на державний рахунок всі їхні збитки. Концесії видавалися з випуском акцій і облигацій під гарантію уряду, тобто з забезпеченням підприємцям певного відсотку прибутку на капітал акціонерних товариств. Ці гарантії полягали в тому, що за рахунок державних коштів уряд надавав безперервну фінансову допомогу акціонерам, гарантуючи суму найменшого прибутку від експлуатації залізниць і компенсуючи їм гарантований річний прибуток. Розмір гарантії був досить високим (5% на вкладений капітал) і тривалим – на 80 і більше років. Приватні за формою капіталістичні залізничні підприємства діяли по суті за рахунок державних коштів⁵⁸. Тому не дивно, що в період промислової гарячки 60–70-х рр. XIX ст. головним об'єктом уваги підприємців було залізничне будівництво. Гарантовані урядом залізничні позики, субсидії із державного бюджету забезпечували власників акцій стабільними і високими прибутками. На початок 80-х рр. в Україні майже вся залізнична мережа належала акціонерним товариствам (на цей час їхня система управління стала суперечити інтересам держави, тому вона починає викуповувати залізниці до закінчення строку концесій)⁵⁹.

В приватні залізниці були вкладені великі суми титулованої знаті, а сама їх участь в спорудженні залізниць не піддається повною мірою статистичній обробці. Найбільш великі акціонери, а це були, поряд із банкірами і промисловцями, вища бюрократія, земельні магнати, як правило, не входили до складу адміністрацій залізниць. Їх спорудження відповідало інтересам великих землевласників, особливо тих, через маєтки яких вони проходили або з якими межували. В 1890-х рр. всі землеробські губернії України, в яких вирощувалося зерно на експорт, були помережені залізницями, що відкривало незнані досі можливості – як комунікаційні, так і комерційні. Вкладання коштів в акції залізниць давало поміщикам подвійну користь – безпосередні дивіденди і непряму вигоду – поживлення торгівлі, спрощення реалізації виготовленої продукції. В першу чергу в цьому були зацікавлені цукрозаводчики і великі експортери зерна. Зокрема, кошти Товариства взаємного страхування цукрових заводів (головний акціонер В.Браницький), були вкладені в п'ять проектів, що реалізувалися протягом кількох років⁶⁰. Голова концесії на спорудження Харківсько-Кременчуцької залізниці А.Абаза, гофмейстер двору великої княгині Олени Петрівни, спрямував її напрямом так, щоби догодити цій титулованій особі, – якомога ближче до її величезного Карлівського маєтку⁶¹.

Весь хід спорудження залізничної мережі свідчить, що при прямому потуранні держави здійснювалися величезні фінансові махінації власниками залізниць, йшло

їх збагачення за рахунок казни. Існуюча концесійна система дозволяла заповзятливим ділкам наживати багатомільйонні статки, не вкладаючи своїх особистих коштів. Серед таких найбільших залізничних концесіонерів в Україні слід назвати дворян-мільйонерів П.Г. фон Дервіза, К.Ф. фон Мекка, барона К.К.Унгерн-Штернберга та ін.⁶²

Але переважно участь у цій справі представників “шляхетного” стану зводилася до посередництва при добуванні вигідних концесій, права на які потім переуступалися підрядчикам. Адже затвердження концесій на спорудження залізничної мережі пов’язане з великими труднощами і величезними хабарами на підкуп впливових осіб. У ролі таких посередників виступали як найвпливовіші особи з бюрократичних верхів і придворного оточення, так і дворянські товариства та земства. Наприклад, у 1868 р. завдяки своїм зв’язкам гофмейстер А.Абаза разом з К.Унгерн-Штернбергом отримали концесію на спорудження Харківсько-Кременчуцької залізниці⁶³. Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. із клопотанням про надання залізничної концесії виступило Харківське земство, яке отримавши його, передало потім свої права відомому залізничному ділку С.С.Полякову, обмежившись порівняно невеликим баришем. Барон Н.П.Фредерікс, завдяки своєму родичу міністру імператорського двору барону В.Б.Фредеріксу, на початку 90-х рр. ХІХ ст. очолював Лозово-Севастопольську залізницю⁶⁴.

Такий характер “підприємництва” цілком відповідав ступеню обуржуазнення тогочасного дворянства, яке ще не завершило процес первісного нагромадження. Закладена в самій природі дворянського стану тенденція до паразитизму постійно вирізнялася у вигляді грандіозних залізничних афер, шахрайської гри акціями, одержання і переуступок прав на оренду і розробку рудоносних, багатих на вугілля й інші корисні копалини землі, підрядів і концесій на будівництво нових і реконструкцію старих підприємств та ін. Наприклад, завдяки зв’язкам великого поміщика Полтавської губ. князя С.В.Кочубея в урядових і придворних колах „Новоросійське товариство кам’яновугільного, залізного і рейкового виробництва”, засноване в 1869 р. валлійцем Д.Юзом, отримало від уряду цілу низку привілеїв і пільг, а сам С.В.Кочубей став членом товариства і брав у його роботі активну участь⁶⁵.

Отже протягом останньої третини ХІХ ст. в Україні промислове підприємництво посідало все більш важливе місце в економічному житті дворянського стану. Царський уряд своєю політикою намагався забезпечити економічні домагання дворян-поміщиків, їх привілейоване становище в умовах розвитку нових суспільних відносин. На це вказують умови звільнення селян, діяльність державних кредитних установ, особливі привілеї для поміщиків – власників цукрозаводів і гуралень.

Перед нами поміщик пореформеної доби постає не тільки в образі пана, а й капіталіста, хоча кількість дворян-промисловців серед загалу цього стану була обмеженою. Саме промислова продукція, вироблена на власних підприємствах, давала їм найвищі прибутки. Активно брала участь у промисловому підприємстві верхівка дворянства – великі латифундисти, які мали значні капітали й урядову підтримку. Але питома вага фабрично-заводських підприємств, одноосібними власниками яких були представники дворянського стану, у більшості галузей промисловості була порівняно невеликою. Виняток становили підприємства з переробки харчових продуктів, та, деякою мірою, гірничозаводські підприємства, заводи з обробки мінеральних речовин і механічної обробки деревини.

Більшість дворянських підприємств були порівняно невеликими за розмірами і переважно сільськогосподарського типу, що об’єднувало основну масу їхніх власників у єдиній опозиції урядовому економічному курсові на першочерговий розвиток промисловості. В промисловій діяльності для менш заможних прошарків цього

стану найбільш значущими продовжували залишатися традиційні галузі – гуральництво, борошномельне виробництво, переробка іншої сільськогосподарської продукції. Спеціалізація диктувалася в першу чергу природничо-кліматичними умовами.

Таким чином, звернення дворянства в останній третині XIX ст. до промислового підприємництва прискорювало розшарування цього стану на класи і соціальні групи нового капіталістичного суспільства. Важливу роль відігравала станова політика самодержавства, дворянська корпоративна організація з її традиціями й сама специфіка дворянського підприємництва. Слід зазначити, що економічні позиції дворян-підприємців часто утримували не стільки за рахунок конкурентоздатності своїх підприємств, скільки за рахунок збережених привілеїв і переваг, пов'язаних головним чином із землеволодінням і урядовою підтримкою.

¹ *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979. – 304 с.; *Лаверычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – М., 1974. – 252 с.; *Гедфтер М.Я.* Из истории монополистического капитализма в России (Сахарный синдикат) // Исторические записки. – Т. 38. – М., 1951. – С. 104–153; *Каменецакая И.М.* Возникновение монополий в свеклосахарной промышленности России // История СССР. – 1965. – № 6. – С. 110–121; *Гиндин И.Ф.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства. 1861–1892 гг. – М., 1960. – 415 с.; *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Проблемы торгово-промышленной политики. – Л., 1981. – 275 с.; *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: В 2-х т. – Т. 2: 1861/62–1894/95. – К., 1930. – 402 с.; *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1969. – 191 с.; *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; *Її ж.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. істор. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73; та ін.

² *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – М., 1969. – 394 с.; *Его же.* Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сб. V. – М., 1962. – С. 349–376; *Минарик Л.П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. – М., 1971. – 142 с.; *Лугова О.І.* Розвиток капіталізму в поміщицькому господарстві Півдня України в останній чверті XIX ст. // З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К., 1960. – С. 179–197; *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 320 с.

³ Підраховано за: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48. – М., 1904.

⁴ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 2-е. – Т. 38. – № 39118; Т. 40. – № 41779.

⁵ Свод законов. – 1893. – Т. 11. – Ч. 2: Устав о промышленности. – Ст. 67.

⁶ ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 18. – № 15601.

⁷ *Лаверычев В.Я.* Самодержавие и экономическая жизнь пореформенной России // Царизм и развитие капитализма в пореформенной России. Сб. ст. – М., 1984. – С. 7, 10–11.

⁸ *Лаверычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – С. 40–42.

⁹ *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. – С. 67.

¹⁰ *Антонович А.И.* Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевла-

- дения в России. – М., 1898. – С. 32–33.
- 11 Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. – С. 67.
 - 12 Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – С. 44–47.
 - 13 Темірова Н.Р. Вказ. праця. – С. 63.
 - 14 Лугова О.І. Вказ. праця. – С. 183.
 - 15 Гиндин И.Ф. Указ. соч. – С. 176–190.
 - 16 ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 38. – № 39118.
 - 17 Корелин А.П. Российское дворянство и его сословная организация (1861–1904 гг.) // История СССР. – 1971. – № 5. – С. 56–81.
 - 18 Устимович П. Мысли и воспоминания при чтении законов о дворянстве. – М., 1886. – С. 63.
 - 19 Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – С. 261–279.
 - 20 Берлин П. Русская буржуазия в старое и новое время. – М., 1922. – С. 116.
 - 21 Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму. – К., 1970. – С. 36, 39, 40.
 - 22 ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 4. – № 2559; Т. 5. – № 3065.
 - 23 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С. 60.
 - 24 Список фабрик и заводов Европейской России / Под ред. В.Е.Варзара. – СПб., 1903. – 838 с.
 - 25 Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сб. V. – С. 352, 366, 368.
 - 26 Левитский В.Ф. К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств. – Харьков, 1907. – С. 9–11.
 - 27 ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 36. – № 37197.
 - 28 Гиндин И.Ф., Гефтер М.Я. Требования дворянства и финансово-экономическая политика царского правительства в 1880–1890-х годах // Исторический архив. – 1957. – № 4. – С. 139.
 - 29 Анфимов А.Н. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – С. 267.
 - 30 Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954. – С. 79.
 - 31 ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 10. – № 6888.
 - 32 Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг., 1917. – С. 175.
 - 33 Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 243.
 - 34 Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 575. – Оп. 6. – Спр. 462. – Арк. 1–63.
 - 35 Фридман М.И. Винная монополия. – Т. II. – Пг., 1916. – С. 396.
 - 36 Гефтер М.Я. Из истории монополистического капитализма в России (Сахарный синдикат). – С. 104–153.
 - 37 Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – С. 267.
 - 38 Державний архів Житомирської області. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 4796. – Арк. 25.
 - 39 Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – С. 75.
 - 40 Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: В 2-х т. – Т. 2: 1861/62–1894/95. – С. 159–190; Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства. 1861–1892 гг. – М., 1960. – С. 312–322, 348.
 - 41 Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С. 30.
 - 42 Каменеукая И.М. Возникновение монополии в свеклосахарной промышленности // История СССР. – 1965. – № 6. – С. 112, 115, 116.
 - 43 Цехановский М.Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800–1904). – К., 1904. – С. 84–85.
 - 44 Донік О.М. Вказ. праця. – С. 33.
 - 45 Темірова Н.Т. Вказ. праця. – С. 210.

- ⁴⁶ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С. 214.
- ⁴⁷ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – С. 268.
- ⁴⁸ Бовуа Д. Вказ. праця. – С. 252.
- ⁴⁹ Крутиков В.В. Формирование горнопромышленной буржуазии Юга России в первые пореформенные десятилетия // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. – Вып. 5 / Сб. ст. – Днепропетровск, 1974. – С. 147.
- ⁵⁰ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1887. – С. 265–272.
- ⁵¹ Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – С. 34.
- ⁵² Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1908. – С. 11.
- ⁵³ Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – С. 38.
- ⁵⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 632. – Спр. 100. – Арк. 5; Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 126.
- ⁵⁵ Там само. – Оп. 533. – Спр. 158. – Арк. 88.
- ⁵⁶ Список фабрик и заводов Европейской России / Под ред. В.Е.Варзара. – С. 40.
- ⁵⁷ Белінський Є.Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963. – С. 117.
- ⁵⁸ Там само. – С. 129, 130.
- ⁵⁹ Погребинский А.П. Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60–90 гг. XIX в.) // Исторические записки. – Т. 47. – С. 163.
- ⁶⁰ Темірова Н.Р. Вказ. праця. – С. 214.
- ⁶¹ Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М., 1975. – С. 107.
- ⁶² Там само. – С. 102–103.
- ⁶³ РДА. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 5.
- ⁶⁴ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – С. 271.
- ⁶⁵ Державний архів Одеської області. – Ф. 1. – Оп. 248. – Спр. 298. – Арк. 16.